

DOI: 10.32347/2076-815x.2021.76.150-159

УДК 72.01. (477)

к.арх. **Марковський А.І.**,
Andrii_Markovskyi@ukr.net, ORCID: 0000-0002-9499-4434,
відділення синтезу пластичних мистецтв НАМ України

ЛОКАЛЬНА САМОБУТНОСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ КИЄВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ

Поданий аналіз компіляції локальних та регіональних особливостей забудови Києва початку минулого століття, що виникали як рефлексія на глобальні соціо-політичні, економічні та культурні трансформації. Досліджені, зокрема, послідовні ітерації основної містоформуючої функції, «винайдені традиції» в їх локальному прояві, місцеві декоративні прийоми («цегляний стиль») та супідрядність рельєфу. Згадані як вітчизняній (Й.Ю. Каракіс, П.Ф. Альошин, В.Г. Кричевський, В.Г. Заболотний, Д.М. Дяченко та ін.), так і загальнорадянські зодчі (Й.Г. Лангбард, І.О. Фомін та ін.).

Поняття винайдених традицій за Е. Хобсбаумом екстрапольовано на поле архітектури через призму мистецько-культурологічного контексту. Локалізація традицій та відповідна сепарація подані в концепції Т. Еріксена: як засіб самоідентифікації та відповідної реакції на необхідність створення внутрішньої системи координат для представників окремих груп.

Ключові слова: «винайдені традиції»; УАМ; авангард; неокласика; радянський архітектурний модернізм.

Постановка проблеми. Сучасне нам регіональне мистецтво взагалі, та архітектура зокрема, формує свій тезаурус, намагаючись прив'язати себе до традицій певного соціо-культурного регіону. І хоча зв'язок цей, як буде проявлено далі, є здебільшого штучним, даний прийом маркування регіону, його культурно-політичної сепарації, набув значного розповсюдження на межі ХІХ і ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означений період радянського архітектурного поступу через силу та кардинальну рішучість змін знаходив та продовжує знаходити відображення в численних науково-популярних та професійних дослідженнях. Ми вважаємо за доцільне розділити їх на три групи. До першої належать статті та мемуари безпосередніх учасників процесу, архітекторів, що займалися практичною діяльністю в середині 1950-х років. Чимало інформації зібрано у випусках журналу «Архитектура СССР»

відповідних років, а також у двотомному виданні «Мастера советской архитектуры об архитектуре». До другої групи відносяться з історії архітектури, видані за радянських часів. Передусім це монографії та статті О.В. Рябушина, А.В. Іконнікова, С.О. Хан-Магомедова. Дотичні до теми праці Ю.С. Асеєва, С.К. Кілессо, З.В. Мойсеєнко та ін. До третьої групи ми можемо віднести дослідників, що опрацьовують питання після розпаду Радянського союзу та можуть дозволити собі незаангажований в політичних моментах критичний аналіз. Передусім даному періоду присвятив численні статті та інтерв'ю Д.С. Хмельницький; тема піднімається в роботах Б.Л. Єрофалова-Пилипчака, Б.С. Черкеса та багатьох інших.

Основна частина. Питання «традиційної» архітектури стає особливо актуальним на початку ХХ століття, коли, стрімка індустріалізація та урбанізація призводить до переміщення значних мас людей у зростаючі промислові центри, посилюючи контраст між селом та містом. В умовах великих транснаціональних імперій, населення індустріальних міст складається з представників різних національних груп, що, згідно дослідження Томаса Еріксена, призводить до підсилення ролі локальних культурних традицій, як засобу самоідентифікації та відповідної реакції на необхідність створення внутрішньої системи координат для представників окремих груп [11]. Тобто традиції (або, часто, стереотипи та ярлики, створені на основі традицій) використовуються людьми для самовизначення в новому полінаціональному середовищі міста.

Пильна увага представників інтелігенції та правлячих еліт до національних культурних традицій викликана складною політичною ситуацією в Європі в першій половині ХХ століття. З одного боку, просвітницькі рухи в країнах центральної та східної Європи (таких як Польща, Україна, Латвія, Литва Естонія, Фінляндія, Норвегія, Чехія та ін.) пов'язані з дослідженням, систематизацією та популяризацією національних культурних традицій, як каталізатора національно-визвольних рухів, що виступали за незалежність цих країн від імперій, до складу яких вони належали на початку століття. З іншого боку, правлячі еліти нацистської Німеччини та Радянського союзу, що активно апелювали до традиційних цінностей та культурних особливостей, використовуючи це як аргумент для легітимізації власної політики. Однак ми одразу маємо зазначити, що мова не йшла про точне наукове дослідження відповідних зразків традиційного мистецтва у культурі. Навпаки, окремі елементи останнього використовувалися для створення нового міфологізованого поля, що мало виправдати та канонізувати політику влади означених тоталітарних країн через створення історичних паралелей. Варто

зауважити, що відповідну риторичку, хоча і в меншій мірі, використовували і в інших країнах Європи.

Згідно Ерику Гобсбауму це є нічим іншим, як «винайденою традицією»: «Винайдена традиція» — це сукупність суспільних практик ритуального або символічного характеру, <...> метою її є впровадження певних цінностей і норм поведінки, а засобом досягнення мети — повторення <...> Усюди, де це можливо, такі практики намагаються обґрунтувати свій зв'язок з відповідним історичним періодом. <...> Специфіка «винайдених» традицій полягає в тому, що їх зв'язок з історичним минулим здебільшого фіктивна. Кажучи коротко, ці традиції являють собою відповідь на нову ситуацію у формі відсилання до ситуації старої. Або ж вони створюють собі минуле шляхом їх як би обов'язкового повторення» [12, с 2-3].

Відповідно, архітектура Києва означеного періоду формується під впливом значних політико-економічних та соціо-культурних змін, що відображається в локальній архітектурі полісу, формуючи її унікальні особливості, «формулу міста». Проходячи крізь череду послідовних ротацій стилів від еклектики і історизму через модерн (як УАМ, так і інтернаціональний) до конструктивізму і раціоналізму, згодом неокласики і, зрештою, [після постанови № 1871 ЦК КПРС і СМ СРСР від 4 листопада 1955 «Про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві»] до радянського архітектурного модернізму у ключових спорудах та уніфікованого функціоналізму в масовій забудові, архітектура Києва першої половини ХХ ст. являє собою унікальне, обособлене в часі і просторі мистецьке явище.

Зміни світосприйняття, що відбувалися у суспільстві, безпосередньо відображались в архітектурі:

I. Нові за масштабом завдання і виклики, продиктовані індустріалізацією та, як наслідок, надшвидкою урбанізацією на фоні загальноєвропейської культурної кризи межі ХІХ і ХХ ст. [5] призводять до відходу від історизму та еклектики до архітектури модерну;

II. Револьюційні події на теренах Російської імперії з тотальною нівеляцією старої системи світосприйняття втілюються в авангардній архітектурі;

III. Перехід від конструктивізму та раціоналізму до неокласики, як рефлексія на зміни соціо-політичних умов, в тому числі, під дією сталінського державного апарату [6].

Не маючи змоги в рамках даної статті детальніше розглянути кожен з означених переходів, ми відмічаємо їх безпосередній вплив на архітектуру Києва, до аналізу якої і переходимо. Досліджуючи архітектуру тієї чи іншої локації як явище комплексне, ми не можемо лишити поза увагою питання

містобудівного каркасу, макросередовища, що включає в себе окремі об'єкти, комплекси та різнопланові ансамблі. Саме містобудівний аспект дає найкращий хронологічний, типологічний та ідеологічний зріз архітектури періоду, розкриваючи просторовий взаємозв'язок окремих його складових, що виходять за поле власне архітектури, підпорядковуючись як утилітарним та технічним вимогам, так і соціальному устрою.

Місто Київ в першій третині ХХ століття проходить через каскад перетворень: ключовою та унікальною особливістю його містобудування слід вважати поступову триступінчасту зміну домінантної орієнтації забудови згідно трансформації містоформуючої функції:

I. Релігійно-сакральний центр, з орієнтацією на паломництво і банківську діяльність;

II. Промислово-індустріальний вузол;

III. Адміністративна столиця з представницькою функцією та розміщенням керівного апарату республіки.

Перший принцип був домінуючим з середини ХVІІІ ст, з посиленням вертикалі влади та остаточною втратою Україною самостійності в межах Російської імперії, перетворивши Київ в адміністративному плані на рядове губерньське місто. Другий став прямим наслідком переформування соціальної спрямованості держави та боротьбою з релігією по результатам Жовтневої революції: «Що ж до промисловості, то вона [до 1917 року] знаходилась у зародковому стані і мала, в основному кустарний та напівкустарний характер. Робітників ценової промисловості в місті з півмільйонним населенням налічувалось менше 15 тисяч» зазначав розробник проектного плану Києва 1926 р. та генерального плану 1938 р., архітектор П.П. Хаустов: «Особливо сильно Київ економічно розвинувся протягом першої п'ятирічки, коли були утворені не тільки окремі нові промислові підприємства, але і цілі галузі промисловості, основні фонди яких вирости більше, ніж в п'ять разів» [8, с.14- 15]. Третя зміна основної містоформуючої функції пов'язана з поверненням столиці УРСР з Харкова до Києва у 1934 р. та проголошенням партійною елітою завдання «перетворити колишнє місто церков та монастирів у архітектурно-завершений, істинно соціалістичний центр радянської України» [7, с. 1].

В стильовій поліваріантності це проявилось в іншій унікальній особливості київської архітектури: центральна частина міста майже не змінювалася до середини 1930-х років, тоді як промислові околиці стрімко розбудовувалися навколо індустріальних вузлів. Тобто, архітектура часів розквіту конструктивізму та раціоналізму в Києві представлена переважно

промисловими спорудами та житловими кварталами компактного розселення робітників при підприємствах на периферії міста.

В якості прикладу можна привести ряд об'єктів, з-поміж яких кінофабрика Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ), зведена у 1926–1928 рр. за проектом архітектора Валеріана Рикова, КРЕС ім. Сталіна, 1926–1930 рр. зведення, запроектована архітектором М.П. Парусніковим за участі Г.П. Гольца та А.К. Бурова, що була одним з перших великих промислових об'єктів міста. А ще були 4-та взуттєва фабрика; Кравецька фабрика у Протасовому яру 1; бекона фабрика 1930-го року на Дарниці; їдальня кондитерської фабрики ім. К. Маркса, Білова фабрика 1930 року по вул. Толстого 5; ФЗУ Ленінкузні (бульвар Шевченка 56,) та Червонопрапорного заводу (вул. Арсенальна 7), завершені 1932 року; НДІ експериментальної біології на Виноградній 5; Інститут промислової кооперації (Нероновича 24, 1931 р.), Інститут цукрової промисловості на Солом'янці (перша черга з 4-х споруд завершена 1932 року); Зоотехнічний інститут 1931 року за проектом Дяченка; Трудшкола 1931 року за проектом Щусєва, Альошина та Осьмака (з переробкою Рикова); кінотеатр на розі Шолом-Алейхема й Щекавичної за конкурсним проектом Гроцького, перероблений Риковим у 1931 р.; клуби «Металіст» (проект) заводу Більшовик Я.І. Мойсєєвича, «Харчовик» Шехоніна та ім. Редеса; пожежні депо на Жовтнівці 1928 р. й на Сталінці (Червоноармійська 56) та багато інших об'єктів. Означені приклади являють собою забудову в стилістиці авангардної архітектури різного ступеню проявлення в залежності від побажань замовника і, головне, фінансових можливостей. Кінець 1920-х -початок 1930-х маркований великою кількістю різних відомств, установ та міністерств, що виступали замовниками від імені держави. Як буде сказано далі, система ще не була централізована, що дозволяло деякій полілог і навіть опосередковану свободу творчості, виражену в різних проявах архітектури конструктивізму в рядовій, не визначній забудові, що не була ключовою для політичної пропаганди.

В Києві, порівняно з іншими містами України та СРСР, майже не представлені зразки адміністративних споруд у стилі конструктивізму чи раціоналізму. В той же час промислова архітектура, що до революції була слабо вираженою, активно розбудовується та розширюється саме по канонам авангардної архітектури та раннього функціоналізму. Дана тенденція збережеться до кінця означеного періоду.

Починаючи з 1934 року, навпаки, вбачається різкий перелом в архітектурній діяльності як по цільовому призначенню об'єктів, так і по їх стилістиці та розміщенню у містобудівній сітці. Масштабні перетворення після перенесення столиці викликають значне перепланування саме центральної

частини, зі знесенням історично-сформованої забудови та створенням нових доміант. Адміністративна, а вслід за нею і житлова забудова (відомче житло) прив'язується до центральних районів і є витриманою у стилі радянської неокласики з ампірними варіаціями.

Всі означені трансформації містобудівної концепції, однак, залишили без змін іншу унікальну особливість кийвської архітектури: яскраво виражений полістилізм, що тяжіє до еkleктики: починаючи від стрімкої забудови середмість у стилі модерн на початку ХХ ст. до зразків неокласики, які приходять в середині 1930-х, що разом формують потужне «історичне» тло, яке, між тим, виходячи зі сказаного на початку, часто таким не являється. Чіткі, лаконічні ордерні моделі, притаманні Харкову чи Москві, у Києві «обрастають» ремінісценціями та ретроспективами, максимально акцентують свій зв'язок з історичною традицією. Башточка житлового будинку командного складу Київського військового округу архітектора Й. Ю. Каракіса, що підкреслює образ Софії [4], проекти вокзалу Д.М. Дяченка й Альошина-Вербицького, з варіаціями класичних форм за мотивами народної архітектури є унікальним, суто кийвським мистецьким явищем. На відміну від будинку І. І. Щітківського на вул. Полтавській 4-а (арх. В.Г. Кричевський) чи корпусу Лісотехнічного інституту (арх. Д.М. Дяченко), що є прикладами чистого українського архітектурного модерну, «народного стилю» (за визначенням В.В. Чепеликом останнього [9]), вищезазначені об'єкти являються зразками саме синтезу неокласики з історичним середовищем Києва (як доміантами храмової архітектури, так і народним мистецтвом) є прикладом формації «винайденої традиції». Аналогічний полістилізм відмічається дослідником і в конкурсній роботі на забудову Урядового кварталу архітектора П.Ф. Альошина.

Стаття «Новий житловий будинок на Липках» відмічає, що майже вся забудова житлового масиву Липки є полістильовою та еkleктичною: «З'явився цілком новий своїми стильовими формами будинок, який збільшив уже існуючу стильову колекцію будівель у цьому куточку міста» [10, с. 31]. Дослідник вважає, що дана забудова рефлексує на історично-сформовану у попередній період кийвську архітектуру історизму та модерну.

Ще одним явищем, характерним для житлової забудови центральної частини міста другої половини 1930-х років є тяжіння до наслідування прийомів, притаманних адміністративній забудові. У статті «Житловий будинок на Хрещатику № 29» архітектори А.В. Добровольський та Г.А. Благодатний піддають різкій критиці використання Й.Ю. Каракісом строгої «сухої» симетрії та державного гербу як елементу декору у житловому будинку [3]. Відмічається системність даного прийому у кийвській архітектурі.

Галопуючий темп урбанізації призводить до того, що інженерно-будівельна галузь не встигає за зростаючим попитом архітекторів. Характерним явищем стає розбіжність проекту та кінцевого результату. Стаття О.М. Грищенко «Вирішує якість виконання робіт» [2] відмічає, крім іншого, незадовільний стан опорядження та вирішення фасадів. Тему доповнює замітка архітектора М. І. Гречини «Архітектурне оформлення в цеглі», де автор також констатує низьку якість колористичного опорядження, відмічає як позитивну тенденцію повернення до біхромного «цегляного стилю» [1].

Так званий «цегляний стиль» також по праву виступає в ролі суто київського варіанту оформлення фасадів за допомогою цегли червоного та жовтого кольорів, без використання штукатурки. Прийом, характерний для дореволюційної архітектури, в міжвоєнні десятиліття використовувався в роботах багатьох київських архітекторів. Один з кращих прикладів адаптації традиції до нового стилю – будинок лікаря архітектора П. Ф. Альошина.

Також особливістю архітектури Києва слід вважати супідрядність районування та забудови центральної частини міста рельєфу. Ріс не є унікальною, однак, якщо провадити паралелі з аналогічною забудовою означеного періоду інших великих міст УРСР (Харкова, Сталіно, Одеси, Єкатаринославу), де нова забудова майже не реагує на перепади висот, розгортаючись «у площині», то явище можна маркувати як регіональну особливість, «унікальний архітектурний тон» Києва 1920-1930-х років.

Висновки.

Отже, архітектура Києва першої половини ХХ століття являється унікальною компіляцією обособлено не унікальних явищ, оснований на традиціях історичних, але здебільшого трансформованих у традиції «винайдені». Соціально-політичні зміни початку століття послідовно знайшли своє відображення в стильових варіаціях, які в сумі створили самотню та неповторну картину забудови міста. Архітектурна «формула» Києва, виражена у творчості як знаних вітчизняних (Й.Ю. Каракіс, П.Ф. Альошин, В.Г. Кричевський, В.Г. Заболотний, Д.М. Дяченко та ін.), так і загальнорадянських зодчих (Й.Г. Лангбард, І. О. Фомін та ін.) набула виразних самотніх рис в руслі української, радянської та світової стилістичної картини означеного періоду.

Список джерел

1. Гречина М.І. Архітектурне оформлення в цеглі // Архітектура Радянської України. – 1941. – № 1. – С. 8–12.
2. Грищенко О.М. Вирішує якість виконання робіт // Архітектура Радянської України. – 1941. – № 1. – С. 14–16.

3. Добровольський А.В. Житловий будинок на Хрещатику № 29 // Архітектура Радянської України. – 1941. – № 1. – С. 12–14.
4. Ерофалов-Пилипчак Б.Л. Архитектура советского Киева. - К. : А+С, 2010.–638 с.
5. Марковский А.И. Философские аспекты в искусстве первой половины XX в. // Традиції і сучасні стан культури і мастацтваў. У 5 ч. Ч. 2. Праблемы архітэктурны, выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. – Мінськ : Права і эканоміка, 2013. – С. 100–105.
6. Марковский А.И. От конструктивизма к ампиру: смена политики или кризис культуры?// Colloquia litteraria Sedlcensia. Tom XII. Człowiek wobec sytuacji kryzysowych w literaturze, sztuce i kulturze. – Siedlce, 2014 . – С. 175–187.
7. Проекти планування урядового центру в місті Києві // Соціалістичний Київ. – 1934. – № 3–4. – С. 1–4.
8. Хаустов П.П. Київ дворянський та Київ соціалістичний // Архітектура Радянської України. – 1938. – № 10-11. – С. 13–17.
9. Чепелик В.В. Український архітектурний модерн. - К: КНУБА, 2000. - 378 с.
10. Шлаканьов В.Г. Новий житловий будинок на Липках// Архітектура Радянської України. - 1941. – № 2. – С. 29–32.
11. Eriksen, T.H. Ethnicity and nationalism: Anthropological perspectives. 3rd ed. — London.: Pluto Press., 2010. — 256 p.
12. Hobsbawm, E. The Invention of tradition. red E. Hobsbawm & T. Ranger. Cambridge.: Cambridge University Press., 1992. — P. 1-2

к. арх. **Марковский А.И.**,
отделение синтеза пластических искусств НАИ Украины

ЛОКАЛЬНАЯ САМОБЫТНОСТИ И ОСОБЕННОСТИ АРХИТЕКТУРЫ КИЕВА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX В.

Представлен анализ компиляции локальных и региональных особенностей застройки Киева начала прошлого века, которые возникали как рефлексия на глобальные социо-политические, экономические и культурные трансформации. Исследованы, в частности, последовательные итерации основной градообразующей функции, «новоизобретенные традиции» в их локальном проявлении, местные декоративные приемы («кирпичный стиль») и соподчинение застройки рельефу. Упомянутые как отечественной

(И.Ю. Каракис, П.Ф. Алешин, В.Г. Кричевский, В.И. Заболотный, Д.Н. Дяченко и др.), так и общесоветские зодчие (И.Г. Лангбард, И.А. Фомин и др.).

Понятие ноизобретенных традиций по Э. Хобсбауму экстраполированы на поле архитектуры через призму художественно-культурологического контекста. Локализация традиций и соответствующая сепарация, представленные в концепции Т. Эриксона: как средство самоидентификации и соответствующей реакции на необходимость создания внутренней системы координат для представителей отдельных групп.

Ключевые слова: «ноизобретенные традиции»; украинский архитектурный модерн; авангард; неоклассика; советский архитектурный модернизм.

PhD architecture **Markovskyi Andrii**,
Scientific Secretary of the Department of Plastic Arts Synthesis
at National Academy of Arts of Ukraine

LOCAL IDENTITY AND FEATURES OF THE ARCHITECTURE OF KYIV IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY.

the article presents an analysis of the compilation of local and regional features of the development of Kyiv at the beginning of the last century, which arose as a reflection on global socio-political, economic and cultural transformations. In particular, successive iterations of the main city-forming function, "invented traditions" in their local manifestation, local decorative techniques ("brick style") and terrain subordination are studied. Mentioned as domestic (J. Yu. Karakis, P. F. Alyoshin, V. G. Krychevsky, V. G. Zabolotny, D. M. Dyachenko, and others) as all-Soviet architects (J. G. Langbard, I. O. Fomin and others).

The concept of invented traditions according to E. Hobsbawm is extrapolated to the field of architecture through the prism of artistic and cultural context. The localization of traditions and the corresponding separation are presented in the concept of T. Eriksen: as a means of self-identification and response to the need to create an internal coordinate system for representatives of individual groups.

The article summarizes a series of author's researches devoted to a detailed analysis of each of the mentioned artistic transitions in Kyiv architecture (from eclecticism and historical reminiscences to modernism, from Art Nouveau to avant-garde, from constructivism to Soviet neoclassicism and, finally, from Stalinist empire to modernism), being part of a global analysis of the genesis of city architecture in a global context. A detailed analysis of the objects identified in the article is presented in other works of the author.

Keywords: "invented traditions"; Ukrainian architectural Art Nouveau; avant-garde; neoclassic; Soviet architectural modernism.

REFERENCES

1. Hrechyna M.I. Arkhitekturne oformlennia v tsehli // Arkhitektura Radianskoi Ukrainy. – 1941. – № 1. – S. 8–12. {In Ukrainian}
2. Hryshchenko O.M. Vyrishuie yakist vykonannia robit // Arkhitektura Radianskoi Ukrainy. – 1941. – № 1. – S. 14–16. {In Ukrainian}
3. Dobrovolskyi A.V. Zhytlovyi budynok na Khreshchatyku № 29 // Arkhitektura Radianskoi Ukrainy. – 1941. – № 1. – S. 12–14. {In Ukrainian}
4. Erofalov-Pylypchak B.L. Arkhitektura sovetskoho Kyeva. - K. : A+S, 2010.–638 s. {In Russian}
5. Markovskiy A.Y. Fylosofskye aspekty v yskusstve pervoi polovyny KhKh v. // Traditsyi i suchasny stan kultury i mastatstvaŭ. U 5 ch. Ch. 2. Prablemy arkhitektury, vyiaŭlenchaha i dëkaratyŭna-prykładnoha mastatstva. Materyialy mizhnarodnai navukova-praktychnai kanferentsyi. – Minsk : Prava i ekonomika, 2013. – S. 100–105. {In Russian}
6. Markovskiy A.I. Ot konstruktyvyzma k ampyru: smena polityky yly kryzys kultury?// Colloquia litteraria Sedlcensia. Tom XII. Człowiek wobec sytuacji kryzysowych w literaturze, sztuce i kulturze. – Siedlce, 2014 . – S. 175–187. {In Russian}
7. Proekty planuvannia uriadovoho tsentru v misti Kyievi // Sotsialistychnyi Kyiv. – 1934. – № 3–4. – S. 1–4. {In Ukrainian}
8. Khaustov P.P. Kyiv dvorianskyi ta Kyiv sotsialistychnyi // Arkhitektura Radianskoi Ukrainy. – 1938. – № 10-11. – S. 13–17. {In Ukrainian}
9. Chepelyk V.V. Ukrainyskyi arkhitekturnyi modern. - K: KNUBA, 2000. - 378 s. {In Ukrainian}
10. Shlakanov V.H. Novyi zhytlovyi budynok na Lypkakh// Arkhitektura Radianskoi Ukrainy. - 1941. – № 2. – S. 29–32. {In Ukrainian}
11. Eriksen, T.H. Ethnicity and nationalism: Anthropological perspectives. 3rd ed. — London.: Pluto Press., 2010. — 256 p. {In English}
12. Hobsbawm, E. The Invention of tradition. red E. Hobsbawm & T. Ranger. Cambridge.: Cambridge University Press., 1992. — R. 1-2. {In English}